

Rimantas Zizas. Žudynių Kaniūkuose pėdsakais

Raudonųjų partizanų ir Pietryčių Lietuvos kaimų savisaugininkų ginkluotame konflikte 1943–1944 m. išskirtinė vieta tenka Kaniūkų kaimo (Eišiškių aps. Jašiūnų vlsč.) užpuolimui 1944 m. sausio 29 d. Kaniūkų puolimas ir susidorojimas su kaimo gyventojais yra žiauriausia raudonųjų partizanų baudžiamoji akcija prieš kaimų savisaugą, virtusi tikromis skerdynėmis (nužudyti 38 žmonės, beveik visas kaimas sudegintas).

Kokios aplinkybės, priežastys ir motyvai lėmė Kaniūkų užpuolimą? Kodėl taip žiauriai buvo susidorota su visu kaimu, kokios buvo raudonųjų partizanų nepaprasto žiaurumo jo gyventojų atžvilgiu priežastys?

Priežastys ir aplinkybės, matyt, sąlyginai buvo dvejopo pobūdžio: 1) konkrečios, susijusios su Kaniūkų kaimo ginkluotos savisaugos veikla priešinant raudonųjų partizanų savivalei ir smurtui, pastarųjų siekiai bausti ir keršyti už pasipriešinimo veiksmus ir 2) bendro pobūdžio veiksniai, kuriuos lėmė apskritai nesėkminga raudonųjų partizanų kova su kaimų savisaugininkais, poreikis griebtis drastiškų bauginamųjų priemonių siekiant stabdyti savisaugos struktūrų kūrimąsi ir plitimą Pietryčių Lietuvoje, pademonstruoti raudonųjų partizanų ginkluotą jėgą.

Kaniūkų kaimas, esantis pietrytiniame Rūdninkų girios pakraštyje netoli Lietuvos–Baltarusijos dabartinės sienos, kalbiniu atžvilgiu priklausė vadinamajam Dieveniškų „pusiasaliui“ – kaimų grupei, kurioje lietuviškai kalbantys gyventojai sudarė daugumą. Apie Kaniūkų kaimo sunaikinimą dar 1990 m. rašęs Juozas Kudirka pabrėžė, kad kaimas pasižymėjo ypatingu tautiniu sąmoningumu, lietuviškumu, priešinimusi lenkų okupacinės valdžios brukamai lenkiškai etninei savimonei. Kaime veikė lietuviška mokykla, kaniūkiečiai buvo pasistatę tautinės vėliavos spalvomis išmargintą šv. Kazimiero kryžį; lietuviškai kalbėti mokėjo ir dauguma kaime gyvenusių lenkų.

Į rytus ir pietryčius nuo Rūdninkų girios 1943 m. rudenį apsiginklavusių lietuviškų kaimų padėtis daugeliu atžvilgių buvo sunkesnė ir sudėtingesnė negu kitapus Rūdninkų girios esančių kaimų. Ją sunkino etniškai nevienalytė, mišri gyventojų sudėtis ir aplinka, lėmusi menkesnę tarpusavio paramą, solidarumo ryžtą priešintis (nelietuvių kaimai nesiginklavo ir nekovojo su sovietiniais partizanais); čia silpniau veikė kitos antipartizaninės kovos struktūros (pvz., vokiečių ir lietuvių policijos vadinamieji atsparos punktai), buvo arti baltarusių sovietinių partizanų veiklos rajonai, grėsė jų antpuoliai ir kt. Menkiausias nepaklusnumas, pasipriešinimas raudonųjų (taip pat lenkų) partizanų veiklai kėlė represinių, baudžiamųjų akcijų pavojų.

Kokį mastą 1943 m. rudenį Jašiūnų valsčiaus apylinkėse buvo pasiekęs raudonųjų partizanų siautėjimas, matyti iš Daučiūnų seniūnijos seniūno Vlado Antanaičio 1943 m. lapkričio 7 d. pranešimo Jašiūnų valsčiaus viršaičiui. Seniūnas rašė, kad 1943 m. lapkričio 6 d. pavakary pas jį į Didžiųjų Sėlų kaimą atėjo 12 ginkluotų rusiškai kalbančių vyrų (tarp jų nurodė buvus 4 žydus) ir grasindami sušaudymu, ūkio sunaikinimu, jei atsisakytų jiems paklusti, nusivedė jį į Daučiūnų ir Dainavos kaimus; ten jo akivaizdoje kinkė ūkininkų arklius, šaudė kiaules, grobė ir krovė į vežimus kitą turtą: duoną, miltus, bulves, kopūstus, burokus, drabužius, kailius, vilną, avalynę ir visokius virtuvės rakandus, iš viso prikrovė 9 vežimus. Apibendrindamas seniūnas rašė, jog iš Daučiūnų seniūnijos su maistu ir drabužiais kiekvieną naktį į Rūdninkų girią „ėjo“ 6–8 pastotės, iš ten vežimai ir arkliai niekad negrįžta „tvarkoje“: vienas arklys grįžo kirviu „prakirstas“ (sužalotas). Išvažiavę į mišką malkų, ūkininkai grįžta namo „verkdami“, „basi ir be sėmėgų“. Per trumpą laiką daug arklių pasidarė netinkami dirbti, vežimai sulaužyti, per 1–1,5 mėn. daugiau kaip pusė gyventojų neteko avalynės ir drabužių. Terorizuojami žmonės bijo pranešti valdžiai, policija toli (15 km); gyventojai, bijodami „plėšikų“, stengėsi „mandagiai“ su jais elgtis. Pastaruoju metu banditai pradėjo žmones sekti, agituoja „už sovietus“, jie pasidarė „ypatinga naktinė valdžia“. Pasak seniūno, tokiomis aplinkybėmis sunku kalbėti apie prievolių vykdymą, žmonės „be vilties laukia arba iš valdžios pusės ypatingų bausmių, arba iš banditų pusės sunaikinimo“.

Patikimų duomenų apie Kaniūkų kaimo savisaugą, jos veiklą nėra. Czeslavas Malewskis tvirtina, kad Kaniūkų ginkluotos savisaugos organizatoriai buvo Józef Bobin (Juozas Bobinas), Władisław Woronis (Vladislovas Varonis?), Jan Kodzis (Jonas Kuodis). Sovietinis partizanas Juozas Olekas savo atsiminimuose teigė, kad

Kaniūkų kaime buvo apie 60–70 „policijos pagalbininkų“, tačiau šie skaičiai atrodytų išpūsti, šabloniški, nes, pasak jo, tiek pat ginkluotų savisaugininkų buvo ir Bakaloriškėse. Kaniūkai (kartu su Dėgsnių ir Daržininkų kaimais Valkininkų vlsč.) lietuvių policijos šaltiniuose minimi kaip lietuviški kaimai; jie buvo gavę „banditų“ grasinamų laišku, kuriuose reikalauta atiduoti ginklus. Buvo pažymima, jog lietuviškas Kaniūkų kaimas su „banditais“ turėjo susirėmimų, kuriuos laimėjo. Policijos pranešimuose apie Kaniūkų kaimo „visišką sunaikinimą“ rašoma, jog kaimo gyventojai kelis kartus pasipriešinę ginklu; ši aplinkybė įvardijama kaip kaimo sunaikinimo priežastis: „atsikeršydami banditai juos sunaikino“. Panašiai Kaniūkų sunaikinimo ir grasinimų kitiems lietuviškiems kaimams priežastys aiškintos ir 253-iojo lietuvių savisaugos bataliono (jo padaliniai buvo dislokuoti Pietryčių Lietuvoje) dokumentuose: „palankus nusistatymas kovos su banditais atžvilgiu ir aktyvus ginkluotas tos kovos rėmimas, nepalankių kaimų baudimas juos sunaikinant ir gyventojus išžudant“.

Kaniūkiečiai galėjo turėti konfliktų su baltarusių sovietiniais partizanais. J. Kudirka rašo, jog 1943 m. vėlyvą rudenį Kaniūkų kaimo derlių naktį išsivežė baltarusiškai kalbantys vyrai. Prie Gerviškių jiems kelią pastojo dviem nupjautavamzdžiais šautuvais ginkluoti 7 vyrai. Vežėjai išsibėgioję, grūdai gražinti gyventojams.

Šis epizodas, matyt, tik iš dalies atskleidžia raudonųjų partizanų ir kaniūkiečių santykius: Kaniūkų kaimo savisaugininkai buvo geriau ginkluoti, o raudonieji partizanai lengvai neatiduodavo prisiplėšto grobio. Kaniūkų savisaugininkų ginkluoti susirėmimai su sovietiniais partizanais buvo daug atkaklesni ir įnirtingesni, jie brandino tarpusavio įtampą ir abipusę neapykantą.

Tai akivaizdžiai atsispindi sovietinių partizanų šaltiniuose. Juose Kaniūkų kaimas vadinamas vienu atkakliausių, geriausiai apsiginklavusių kaimų; esą jis turėjęs didelę reikšmę vokiečiams, buvęs jų atsparos punktas. Kaimas nė iš tolo neprisileisdavęs partizanų, net puldavęs kitus kaimus, kurie buvo lojalūs ar neutralūs partizanų atžvilgiu. J. Olekas savo atsiminimuose rašė, kad Bakaloriškių ir Kaniūkų kaimų savisaugininkai „tyčiojosi“ iš tarybinių atsišaukimų bei laišku jiems, dar smarkiau ginklavosi patys ir vertė kitus kaimus ginkluotis, todėl nutarta juos nuginkluoti jėga.

Mejeris Elinas ir Dimitrijus Gelpernas knygoje „Kauno getas ir jo kovotojai“ teigė, kad Kaniūkų kaime buvo „įsitvirtinę hitlerininkai“, jie tykoję keliuose partizanų, apšaudydavę juos iš pasalų. Iš pradžių Kaniūkų kaimo „hitlerininkams“ buvo pateiktas ultimatumas, kuriame reikalauta sustabdyti veiksmus prieš partizanus ir sudėti ginklus. „Fašistams“ nepaklusus, partizanai nutarę vadovautis „sena kovos taisykle“: jeigu priešas nepasiduoda, jis turi būti sunaikintas.

Tačiau nei raudonųjų partizanų archyvuose šaltiniuose, nei po karo rašytose jų atsiminimų knygose nėra konkrečių duomenų, kurie patvirtintų Kaniūkų kaimo savisaugininkų išskirtinį aktyvumą, atkaklumą ir stiprumą, nėra faktų apie susirėmimuose su jais žuvusius raudonuosius partizanus (tokių faktų iš kitų vietovių esama, pvz., Daržininkų kaimo (Valkininkų vlsč.) savisaugininkai 1943 m. spalio pradžioje nušovė raudonąjį partizaną, nepagarbiai elgėsi su jo palaikais; Grinkuvos–Babrauninkų kaimų savisaugininkai 1943 m. Kūčių vakarą nukovė net 5 partizanus; aktyvūs Bakaloriškių kaimo (Trakų aps.) savisaugininkai, matyt, ne kartą dalyvavo partizanų gaudynėse, sovietinių partizanų buvo kaltinami partizanės Onos Tamulevičiūtės–Miklušienės (1940–1941 m. komunistų partijos Alytaus apskrities pirmojo sekretoriaus Tomo Tamulevičiaus sesers) nužudymu ir kt.). Taigi sovietiniai partizanai nuo Kaniūkų kaimo savisaugininkų nebuvo labai nukentėję, nepatyrė žmonių aukų ar kitų „skriaudų“, kurios galėjo juos išprovokuoti ypač žiauriam susidorojimui su viso kaimo gyventojais.

Matyt, Kaniūkų kaimo savisaugininkų „kaltė“, lėmusi negailestingą kaimo sunaikinimo akciją, buvo ta, kad per vieną ar kitą susirėmimą su sovietiniais partizanais jie gynė 1943 m. derlių ir kitą savo turtą, nenorėjo nusiginkluoti ir paklusti jų valiai. Kalbant apie tikrą ar tariamą Kaniūkų ir kitų kaimų savisaugininkų aktyvumą, galima daryti prielaidą, kad vienaip jis raudonųjų partizanų ir jų vadų vertintas kitapus Rūdinkų girios – Alytaus ar Trakų apskričių lietuviškose apylinkėse ir visai kitaip – Eišiškių apskrities apylinkėse, kurias jie paskelbdavo „partizaniniais rajonais“, jautėsi jose tikraisiais šeimininkais.

Teiginius apie Kaniūkų savisaugininkų stiprumą ir organizuotumą paneigia ir įvykių eiga raudoniesiems partizanams užpuolus kaimą: Kaniūkų savisauga neparodė atkaklesnio pasipriešinimo.

Todėl apskritai Kaniūkų kaimo puolimo priežasčių ir motyvų aiškinimus sovietiniuose šaltiniuose, pirmiausia Genriko Zimano radiogramose ir laiškuose į Maskvą Antanui Sniečkui, galima vertinti kaip neobjektyvius, tendencingus, demagoginius, kuriais jau po įvykdytos baudžiamosios operacijos siekta pagrįsti ir pateisinti žiaurų susidorojimą su kaimu.

Raudonųjų partizanų Kaniūkų užpuolimo ir akcijos žiaurumo priežastys buvo gilesnės, jas lėmė apskritai nepalanki kovos su kaimų ginkluota savigyna eiga ir komplikuoti, sunki jų padėtis 1944 m. žiemą. G. Zimano optimistinės prognozės apie kaimų savisaugos „sugriuvimą“ 1943 m. rudenį nepasitvirtino, atėjus sunkiai 1944 m. žiemai; optimizmą keitė pesimizmas, realaus pavojaus sovietiniam partizaniniam judėjimui nuojauta. G. Zimanas ir kiti partizanų vadai Rūdninkų girioje suprato, jog be pagalbos iš sovietinio užnugario, be ginklų ir šaudmenų jie nepajėgs pasipriešinti bet kokiai didesnei karinei policinei Rūdninkų girios valymo akcijai, jog pasmerktos žlugti ambicijos plėtoti ir aktyvinti partizaninio karo veiksmus. Sovietiniams partizanams kariniu atžvilgiu kilo problemų kovojant net su prastai ginkluotais kaimų savisaugininkais. G. Zimanas 1944 m. sausio 29 d. (Kaniūkų kaimo sunaikinimo dienos vakare) pasiūstoje radiogramoje Lietuvos partizaninio judėjimo štabo (LPJŠ) viršininkui A. Sniečkui konstatavo: „Aplink mus vėl stiprėja savisauga. Viena iš svarbiausių priežasčių – nepakankamas atkirtis iš mūsų pusės, kurio negalime reikšmingiau sustiprinti dėl ginklų ir, svarbiausia, šaudmenų trūkumo“. Raudonųjų partizanų sunki ir komplikuoti padėtis 1944 m. žiemą vaizdžiai apibūdinta G. Zimano 1944 m. balandžio 7 d. laiške A. Sniečkui: „Šaudmenų nėra, ginklų nėra, aplink kelias galvas savisaugininkai, „baltieji“ [lenkai. – R. Z.], kur pasisuksi, visur pėdsakas, o kai grįši, žiūrėk, tyko, o paskui „ar ką laidok, ar brauk iš sąrašo“. Savo bazių „tvirtovėmis“ nelaikome. Kurgi laikysi, kai „baltieji“ beveik prieina prie jų. Kur turime mes dingti?“ – klausė G. Zimanas. – „Konspiruotis kaimuose – reiškia be tikslo naikinti aktyvą ir visai ne dėl to, kad kaimiečiai mūsų nekenčia. Kai atitrūksi nuo ginkluotos jėgos, netgi „partizaniniame rajone“ atėjusi pora „chuliganų buožiukų“ iš gretimo savisaugininkų kaimo nušaus, netgi policijos neiškvietus. Rimonio [Vytauto Sakalausko, LKP(b) Alytaus apskrities pagrindinio komiteto sekretoriaus slapyvardis. – R. Z.] apskrities pietuose bazių sudaryti nepavyko – 1943 m. rudenį išsiųstą silpnai ginkluotą grupę išvaikė lenkai. Dabar [1944 m. pavasarį. – R. Z.] ten nuvyko stipri, gerai ginkluota grupė, ir pusės jos jau nėra. Ten iš karto reikia didelių jėgų, nes gyventojai „labai blogi“, be to, daug kelių“. Taip apibūdinęs padėtį, G. Zimanas reziūmavo: „Tai buvo sunkios dienos“.

Nesulaukdamas pagalbos iš sovietinio užnugario G. Zimanas iki 1944 m. balandžio pradžios, kai lėktuvai su ginklais ir šaudmenimis pagaliau pasirodė virš Rūdninkų girios, LPJŠ viršininkui A. Sniečkui į Maskvą vieną po kitos siuntė radiogramas, pilnas nerimo, susierzinimo, priekaištų. Nors G. Zimano siunčiamoje informacijoje realiai atsispindėjo iš tikrųjų sunki raudonųjų partizanų padėtis, prastos nuotaikos, vis dėlto galima daryti prielaidą, kad jis sąmoningai dramatinizavo padėtį, visų pirma smarkiai pervertino Rūdninkų girios partizanams kaimų savisaugos keliamą pavojų. Cituotą 1944 m. sausio 29 d. radiogramą apie savisaugos stiprėjimą jis pasiuntė jau po Kaniūkų sunaikinimo, tikriausiai žinodamas „triuškinančius“ akcijos rezultatus. G. Zimano informacijos Maskvai ir padėties vertinimai gerokai skyrėsi nuo kitų sovietinių partizanų vadų (Michailo Afonino, Marijono Miceikos) padėties vertinimų regione. Antai M. Afoninas 1944 m. sausio 27 d. radiogramoje A. Sniečkui pranešė, kad sovietiniai partizanai iš seniūnų ir jų pavduotojų išgavo daugiau kaip 50 parašų (pasižadėjimų) atsakyti „tarnauti vokiečiams“, kad išskėlė sau uždavinį išvaikyti Trakų apskrityje „visą šį vokiečių aparatą“.

Net 1944 m. žiemą nesiliovė raudonųjų partizanų puolimai, kaimų terorizavimas ir ekonominis plėšimas. Kaniūkų kaimo puolimo išvakarėse 1944 m. sausio 24 d. jie užpuolė ir apiplėšė Jašiūnų valsčiaus Jaglinonių ir Sakalų kaimus, sausio 25 d. – Eišiškių valsčiaus Dainavos ir Kameraučiznos kaimus, iš šių kaimų į Rūdninkų girią išsivedė po vieną gyventoją.

Tirštindamas spalvas, dramatinizuodamas padėtį, siekdamas žūtbuti prisišaukti pagalbos, pirmiausia ginklų ir šaudmenų, G. Zimanas savotiškai „spaudė“ A. Sniečką ir kitus LPJŠ vadovus. Antra vertus, galima įžvelgti siekius paruošti propagandinę, psichologinę dirvą planuojamoms Kaniūkų kaimo, gal ir kitų apsiginklavusių kaimų sunaikinimo akcijoms, pateisinti ir pagrįsti jų neišvengiamumą ir būtinumą.

Tai, kas įvyko Kaniūkų kaime 1944 m. sausio 29 d. (šeštadienio) ankstų rytą, geriausiai matyti iš 253-iojo lietuvių savisaugos bataliono Baltininkų atsparos punkto vado 1944 m. sausio 31 d. raporto Nr. 58 bataliono vadui kpt. Vladui Žibui: „1.A. 1944 m. sausio 29 d. 6 val. apie 150 banditų (žydų, rusų), ginkluotų 1 sunkiuoju kulkosvaidžiu, 3 lengvaisiais kulkosvaidžiais, automatiniais pistoletais, šautuvais ir granatomis, puolė Koniuchy (pol. kv. 1605, ž[emai], dešinėje) kaimą. Kaimą sudegino, žmones ir gyvulius išžudė (žmonių nukauta 35, sužeista 15). Atvyko iš Dawčiuny (pol. kv. 1605, viduryje) ir WLK Salki [Didžiųjų Sėlų. – R. Z.] (pol. kv. 1605, viršuje dešinėje) kryptimi. Apie 1 val. užtrukę kaime, pasitraukė ta pačia kryptimi“.

Gavus pranešimą apie Kaniūkų kaimo užpuolimą, apie 7 val. į Kaniūkus išskubėjo lietuvių savisaugos 253-iojo bataliono Rakliškių, Baltininkų ir Tribonių atsparos punktų kariai, iš viso 52 vyrai, ginkluoti 1 sunkiuoju ir 5 lengvaisiais kulkosvaidžiais ir kitais ginklais. Tačiau atvykę į Kaniūkus jie raudonųjų partizanų neaptiko, bet rado, kaip užfiksuota bataliono kovos veiksmų dienoraštyje, „liūdną vaizdą“: kaimas sudegintas, žmonės ir gyvuliai išskersti.

Iš 253-iojo savisaugos bataliono dokumentų matyti, jog tos pačios sausio 29-osios rytą raudonųjų partizanų ultimatumą nusiginkluoti ir atiduoti ginklus buvo gavusi Klepočių kaimo savisauga (pagalbinė policija), vakare apie 50 „banditų“ (rusų ir žydų) apiplėšė Kiemeliškes. Taip pat grasinta sunaikinti lietuviškus Butrimonių, Jononių, Šaulių ir Pasalio kaimus.

Šie faktai rodo, kad 1944 m. sausio 29 d. Rūdinkų girios raudonieji partizanai vykdė didelę akciją prieš lietuviškus kaimus ir jų savisaugas; matyt, planuota nuginkluoti ir nubausti (sunaikinti) ir kitus minimus kaimus. Kita vertus, galima manyti, jog šiuos planus bent iš dalies sukliudė 253-iojo savisaugos bataliono atsparos punktų kariai. Ateiti į pagalbą Kaniūkų kaimo savisaugininkams jie nespėjo, tačiau galbūt išgelbėjo nuo susidorojimo kitus kaimus. Iš bataliono atsparos punktų Rūdiškėse ir Valkininkuose pasiūsti karių būriai, vadovaujami viršilų Tamulaičio ir Striūpaičio, organizavo pasalas prie Klepočių ir kitur, tačiau jose partizanų nesulaukė.

Kaniūkų kaimo sunaikinimas užfiksuotas ir lietuvių policijos, lietuvių saugumo policijos bei nacionalinio pagrindinio dokumentuose. Lietuvių policijos 1944 m. sausio 26 d.–vasario 1 d. savaitinėje žinių santraukoje pažymėta, jog „visiška“ sunaikinant Kaniūkus dalyvavo apie 200 rusų banditų, žuvo 36 kaimo žmonės, 14 sunkiai sužeista.

Lietuvių saugumo policijos pirminėmis žiniomis, Kaniūkų kaimo aukų skaičius siekė net 150 žmonių, tarp kurių buvo daug vaikų ir nemažai sužeistųjų; jie paguldyti į Beniakonių ligoninę, dalis išsiųsta į Vilnių.

Saugumo policijos papildomomis žiniomis, kaime nužudyti 36 asmenys, 14 žmonių sužeisti, 13 iš jų – sunkiai. Sudegė 50 karvių, 36 gyvenamieji namai ir visi negyvenamieji (ūkiniai) pastatai. Nesudegę liko 6 gyvenamieji namai. Partizanai kaime išbuvo 1,5 valandos, 150 kaimo žmonių spėjo pabėgti.

Saugumo policijos galutinėmis žiniomis, raudonieji partizanai į kaimą šaudė padegamosiomis kulkomis iš 4 kulkosvaidžių ir kitokių ginklų; nuo kulų ir užsidegė trobesiai. Kaime buvę lietuvių policininkai atsišaudė apie 45 minutes, policininkas Juozas Bobinas buvo nušautas, kitas policininkas – Juozas Varonis – sunkiai sužeistas. Visi kiti policininkai kaimui užsidegus pasitraukė. Saugumo policijos žiniomis, 3 partizanai buvo sunkiai sužeisti, 1 nukautas. Tarp vietos gyventojų buvo nukauti 35, sužeista 13, 10 iš jų – sunkiai. Gaisro metu sudegė 36 gyvenamieji namai, 40 kluonų, 39 tvartai, pirtis. Sudegė 50 karvių, 16 arklių, apie 50 kiaulių, apie 100 avių, 400 vištų, inventorius, pašarai, viskas, kas buvo trobesiuose. „Banditai“ buvo įvairių tautybių – rusai, žydai ir vietiniai lenkai.

Taigi lietuvių saugumo policijos šaltiniai savo informacijos turiniu išsiskiria iš kitų šaltinių: juose užfiksuotas lietuvių policininkų (matyt, pagalbinės policijos, t. y. kaimo savisaugininkų) pasipriešinimo raudoniesiems partizanams faktas, kalbama apie partizanų nuostolius (tačiau jų nepatvirtina visi kiti šaltiniai).

Nežinomas lietuvių antinacinio pagrindžio šaltinis nurodė, jog buvo nušauti 35 civiliai gyventojai, 13 sužeista, 10 iš jų sunkiai. Kaimo užpuolikai šaudė padegamosiomis kulkomis; padegus kaimą, iš 40 kaimo ūkių sudegė 39 tvartai, pirtis, 50 karvių, 16 arklių, 50 kiaulių, 100 avių, 400 vištų ir kitas turtas. Per kautynes žuvo pagalbinis policininkas (t. y. savisaugininkas) J. Bobinas, sunkiai sužeistas policininkas Juozas Baronis (kai kuriuose šaltiniuose taip rašoma J. Varonio pavardė). (Beje, šaltinis kaimo sunaikinimo akciją priskyrė lenkų partizanams.)

Lietuvių antinacinio pagrindžio laikraštyje „Į laisvę“ buvo rašoma, jog žuvo 30 žmonių, apie 20 sunkiai sužeista.

Kaniūkų kaimo sunaikinimas ir jo žmonių žūtis nesulaukė jokio atgarsio oficialiai leidžiamoje lietuviškoje spaudoje. Matyt, nenorėta (gal neleido ir vokiečių cenzūra) tokiais „banditų“ siautėjimo Pietryčių Lietuvoje faktais kelti paniką visuomenėje. Galbūt Kaniūkų kaimo tragediją nustelbė ir ją paminėti spaudoje sutrukdė 19 lietuvių policininkų žūtis 1944 m. sausio 8 d. Ašmenos aps. Turgelių vlsč. Mikoliškių (Michailiškių k.) mūšyje su lenkų partizanais (kartu žuvo vokiečių žandarmerijos ltn. Schnabelis ir 6 vokiečių žandarai).

Raudonųjų partizanų dokumentuose ir jų po karo rašytuose atsiminimuose Kaniūkų kaimo tragedija nušviesta fragmentiškai, šykščiai, neinformatyviai, be išraiškingos retorikos (kaip kai kuriais kitais atvejais), nesigiriant įvykdyta akcija, nors šiuo atveju buvo kuo „pasigirti“. Net ir Albertas Barauskas, kovos su kaimų savisauga tematikai savo atsiminimuose ir nepaskelbtuose archyvinuose šaltiniuose skyręs daug dėmesio, Kaniūkų kaimo sunaikinimo akciją ir savo vaidmenį joje „kukliai“ nutyli. Kartais Kaniūkų sunaikinimas trumpai apibūdinamas remiantis ne tokio kruvinu Bakaloriškių kaimo sunaikinimo pavyzdžiu. Antai J. Olekas rašė: „Panašiai atsitiko ir Kaniūkų kaimo „savisaugininkams““.

Rašę apie Kaniūkų raudonieji partizanai, matyt, jautė, kad kaimo sunaikinimo akcija buvo pernelyg žiauri, jos rezultatai tragiški, kompromituojantys sovietinį partizaninį judėjimą, todėl vengė apie ją atviriau ir plačiau kalbėti. (Šiuo atžvilgiu iš visų sovietinių autorių išsiskiria tik M. Elinas ir D. Gelpernas, kurie savo knygoje „Kauno getas ir jo kovotojai“ atviriau nušvietė kai kurias Kaniūkų kaimo puolimo detales.)

Vis dėlto ir raudonųjų partizanų archyviniai šaltiniai patvirtina kaimo sunaikinimo faktą ir jį ištikusias tragedijos mastus.

G. Zimanas LPJŠ viršininką A. Sniečkų apie Kaniūkų kaimo sunaikinimą informavo 1944 m. sausio 31 d. tokio turinio radiograma: „Sausio 29 d. Vilniaus būrių, „Mirtis okupantams“ būrio, Margirio būrio ir Gen[eralinio] štabo specialiosios grupės jungtinė grupė visiškai sudegino patį aršiausią Eišiškių apskrities savisaugos kaimą Kaniūkus. Kaniūkai ne tik neįsileisdavo partizanų pas save į kaimą, bet ir rengdavo jiems pasalas keliuose, puldinėjo partizanams draugiškus kaimus, priversdavo ginkluotis neutralius kaimus.

Savisaugininkams padaryti sunkūs nuostoliai. Iš mūsų pusės aukų nėra “.

G. Zimano radiograma pirmiausia įdomi tuo, kad jis ne tiek informavo A. Sniečkų apie Kaniūkų puolimo akcijos rezultatus, kiek aiškino ir stengėsi pagrįsti kaimo sunaikinimo motyvus. Nepavyko aptikti duomenų, jog jis ar kiti Rūdninkų girios sovietinių partizanų vadai būtų detalizavę akcijos rezultatus vėliau siųstose radiogramose ir laiškuose.

Neabejotina, jog būtent apie Kaniūkų kaimo sunaikinimą G. Zimanas užsimena 1944 m. kovo 3 d. laiške A. Sniečkui. Jis rašė apie Rūdninkų girios pietryčių pakraštyje esantį kaimą, kuris buvęs labai aktyvus ir „ypač įkyrėjęs“ sovietiniams partizanams, jiems „uždaręs visą rajoną“. G. Zimanas toliau rašė: „Jį mes sudeginome visiškai. Operacija pavyko, savo aukų mes neturėjome, savisaugininkų keli namai supleškėjo, jie turėjo daug nuostolių. Nuo to laiko visame ano kaimo [Rūdninkų girios] pakrašty savisaugą kaip ranka nuėmė“. G. Zimano radiogramoje paminėti „Vilniaus būriai“ („āčėūžńńččā īņš ` āū“) – tai Rūdninkų girioje iš pabėgusių iš Vilniaus geto kalinių suformuoti būriai: „Mirtis fašizmui“, „Keršytojas“, „Už pergalę“, „Kova“. Šiems būriams priklausiusių atskirų partizanų dalyvavimą Kaniūkų sunaikinimo akcijoje patvirtina konkretūs faktai, užfiksuoti jų asmens bylose, ir kita medžiaga.

Tačiau iš visų žydų būrių santykinai daugiausia informacijos suteikia ir Kaniūkų kaimo sunaikinimo mastus patvirtina baudžiamojame operacijoje dalyvavusio „Mirtis okupantams“ būrio dokumentai. Šio būrio (vadinto Kauno būriu) kovinių veiksmų dienoraštyje užfiksuota, jog 1944 m. sausio 29 d. jungtinis būrys sutriuškino ginkluotą Kaniūkų kaimą, kuris vokiečiams turėjo didelę reikšmę, buvo jų atsparos punktas, šio kaimo valstiečiai atvirai kovojo su partizanais. Kaimas visiškai sudegintas, nužudyta ir sužeista daugiau kaip 50 žmonių, tarp jų „fašistinės gaujos vadovas“ (matyt, turimas galvoje minėtas J. Bobinas).

Naikinant Kaniūkų kaimą dalyvavo keletas raudonųjų partizanų būrių, todėl apie šią baudžiamąją operaciją galima kalbėti kaip apie bendrą Rūdninkų girios raudonųjų partizanų akciją, vykdytą bendromis, sutelktomis jėgomis. Vis dėlto, atsižvelgiant į susidorojimo su Kaniūkais akcijos žiaurumą, kyla klausimas, koks buvo konkretus atskirų būrių „indėlis“ ją vykdančiam? Koks vaidmuo teko akcijoje dalyvavusiems Vilniaus ir Kauno getų žydų partizanų būriams, G. Zimano minimai Raudonosios armijos Generalinio štabo „specialiajai grupei“? Ar šių raudonųjų partizanų organizacinių struktūrų dalyvavimas neprisidėjo prie akcijos žiaurumo? Kas vadovavo Kaniūkų kaimo sunaikinimo akcijai?

Remiantis raudonųjų partizanų šaltiniais, į šiuos ir kitus klausimus atsakyti sunku, tačiau galima daryti tam tikras išvadas ir prielaidas.

Iš G. Zimano minimų (bet konkrečiai neįvardytų) vadinamųjų Vilniaus būrių apie dalyvavimą Kaniūkų kaimo puolimo akcijoje duomenų yra „Mirtis fašizmui“, „Keršytojo“, taip pat „Perkūno“, „Pergalės“, „Už tėvynę“ būrių ataskaitose. Tačiau remiantis archyviniais šaltiniais ką nors konkrečiau apie šių būrių ar atskirų jų partizanų dalyvavimą akcijoje pasakyti sunku. Tas pats pasakytina ir apie A. Barausko vadovaujamą Margirio būrį. Rūdninkų girioje atsiradus daug labiau kariniu organizaciniu atžvilgiu patyrusių raudonarmiečių vadų ir politinių vadovų, A. Barausko ir jo būrio vaidmuo sumenko. Vadovavęs Daržininkų ir Dargužių kaimų savisaugininkų nuginklavimo akcijoms 1943 m. rudenį, vėliau A. Barauskas daugiausia rinko žvalgybinio pobūdžio duomenis ir užsiiminėjo smulkesnėmis savisaugininkų ir kitų „liaudies priešų“ terorizavimo akcijomis.

Neaišku, kokia Raudonosios armijos Generalinio štabo Vyriausios žvalgybos valdybos grupė dalyvavo Kaniūkų kaimo sunaikinimo akcijoje. 1944 m. pradžioje Rūdninkų girioje veikė kelios tokios grupės, jos buvo daug

geriau negu G. Zimano partizanai apginkluojamos ir aprūpinamos iš sovietinio užnugario. Tuo metu Rūdninkų girioje pasirodė ir SSRS NKVD specialioji grupė. Galima spėti, jog Kaniūkų akcijoje galėjo dalyvauti Aleko-Rūsčiojo grupės (vadas kapitonas Anastazas Aleksiukas) žmonės. (Sovietinių partizanų šaltiniuose grupė vadinama ir būriu Nr. 14.) Nors šios grupės (būrio) archyvinuose dokumentuose apie dalyvavimą Kaniūkų įvykiuose duomenų nėra, G. Zimano teigimu, ji dalyvavo daugelyje bendrai vykdytų Rūdninkų girios partizanų operacijų, nuveikė daug „puikių“ darbų. Ši grupė „sunkiais laikais“ galėjo padėti LPJS būriams ginklais ir šaudmenimis.

Vis dėlto iš daugelio fragmentiškų faktų ir detalių galima spręsti, kad svarbiausias vaidmuo baudžiamojoje akcijoje prieš Kaniūkų kaimą priklausė „Mirtis okupantams“ būriui, sudarytam daugiausia iš Kauno geto žydų ir sovietinių karo belaisvių. Šio būrio dalyvavimą operacijoje pirmiausia rodo tiksliai užfiksuotas, neprieštaraujantis kitiems (nesovietiniams) šaltiniams nužudytų ir sužeistų Kaniūkų kaimo žmonių skaičius (daugiau kaip 50). Iš „Mirtis okupantams“ būrio dokumentų taip pat galima spręsti, jog šio būrio štabo viršininko pareigas ėjęs asmuo buvo jungtinio būrio, puolusio Kaniūkus, vado pavaduotojas. „Mirtis okupantams“ būrio štabo viršininkas vadovavo ir kitoms 1944 m. žiemą šio būrio vykdytoms operacijoms, tačiau ir kitais atvejais jo asmuo liko neįvardytas (ši detalė tik didina įtarimą, jog „Mirtis okupantams“ būrio štabo viršininkas buvo vienas iš asmenų, vadovavusių Kaniūkų operacijai, ir būtent dėl šios priežasties galėjo likti „nežinomas“).

Iš „Mirtis okupantams“ būrio archyvinų dokumentų galima spėti, jog būrio štabo viršininko pareigas galėjo eiti buvęs Raudonosios armijos karininkas (kapitonas), VKP(b) narys nuo 1929 m., sovietinis karo belaisvis Michailas Ceiko.

Išskirtinis „Mirtis okupantams“ būrio vaidmuo vykdant Kaniūkų kaimo puolimo akciją ryškėja ir iš minėtos M. Elinio ir D. Gelperno knygos „Kauno getas ir jo kovotojai“ puslapių. Jos autoriai rašo, jog išaugęs ir sustiprėjęs „Mirtis okupantams“ būrys galėjo „kelti sau rimtesnes užduotis ir imtis platesnių kovinių veiksmų“. „Mirtis okupantams“ būrys „kartu su keliais kitais kaimyniniais būriais“ „nutarė“ likviduoti „priešų lizdą“ Kaniūkuose. Toliau autoriai konkrečiai aprašo pačią kaimo puolimo operaciją: išžygiavę pavakary, partizanai ėję naktį miškeliais bei pelkėmis, anksti rytą pasiekę kaimo pakraštį. Raudona raketa buvusi signalas pulti. Dvidešimt būrio kovotojų su būrininku Michailu Trušinu priešakyje įsiveržę į kaimą. Hitlerininkai užsibarikadavę savo būstinėje ir iš ten pradėję smarkiai šaudyti kulkosvaidžiais ir automatiniais pistoletais. Užvirusi kova dėl kiekvieno namo. Tekę naudoti rankines granatas ir padegamąsias kulkas. Kovotojai, tarp jų Kauno geto partizanai Leizeris Codikovas, Dovydas Teperis, Jankelis Ratneris, Peisachas Volbė, nepaisydami kulkų krušos puolę užsibarikadavusius fašistus. Prasidėjusios kautynės vienas prieš vieną. Hitlerininkai buvę priversti pasitraukti.

Vaizdžiai aprašę Kaniūkų kaimo puolimo akciją (tiksliau, jos pradžią, kai kaimo savisaugininkai dar mėgino atsisiaudyti), autoriai nepateikė konkretesnių duomenų apie priešui padarytus ir savo patirtus nuostolius. Juk jeigu kova vyko dėl „kiekvieno namo“, kovota „vienas prieš vieną“, bent minimalūs nuostoliai turėjo būti neišvengiami. Tačiau, kaip matyti iš G. Zimano radiogramos A. Sniečkui ir kitų šaltinių, raudonieji partizanai nuostolių nepatyrė. Tai akivaizdžiai prieštarauja autorių pateiktai Kaniūkų kaimo puolimo operacijos eigos versijai.

Pasak G. Zimano, „pats aršiausias Eišiškių apskrities savisaugos kaimas“ kažkodėl nepasipriešino, tarp raudonųjų partizanų ir Kaniūkų kaimo savisaugininkų nebuvo jokios atkaklios ginkluotos kovos tikraja to žodžio prasme, o vyko tik žiauri raudonųjų partizanų keršto akcija, negailėstingas susidorojimas su kaimo žmonėmis.

Tai matyti iš J. Kudirkos straipsnyje pateiktų kai kurių detalių: iš kulkosvaidžių šaudant padegamosiomis kulkomis uždegti šiaudiniai trobų stogai, įsiveržę į kaimą raudonieji partizanai šaudė žmones trobose, negailėdami moterų ir vaikų. Vieni kaimo žmonės bėgo į Šalčios upelio pusę (jie liko gyvi), kiti – į miškelį (juos pasitiko „kulkų lietus“). Automatininkai ėjo per degantį kaimą ir pro langus šaudė į pasilikusiuosius trobose. (J. Kudirka pažymi, jog tarp egzekucijos vykdytojų buvo ir tokių, kurie sąmoningai šaudė pro šalį arba leido aukoms pabėgti.)

Ką raudoniesiems partizanams reiškė tikros kovinės akcijos vykdymas (o ne susidorojimas su bėgančiais ar pasislėpusiais kaimo žmonėmis), susidūrimas su „tikrais hitlerininkais“, gerai matyti iš 1944 m. balandžio 10 d. „Mirtis okupantams“ būrio vykdytos operacijos puolant vokiečių žandarmerijos postą Večioriškėse (dabar Vakariškės). „Mirtis okupantams“ būrys nukovė kelis vokiečius, tarp jų posto viršininką kapitoną, paėmė karinių trofėjų – kulkosvaidį, automatą, septynis šautuvus ir kt. Tačiau ir raudonieji partizanai patyrė

skaudžių nuostolių. G. Zimanas LPJŠ viršininkui A. Sniečkui pranešė apie 17 partizanų žūtį; iš tikrųjų būrio nuostoliai buvo didesni – žuvo 18 žmonių.

M. Elinas ir D. Gelpernas iš esmės, matyt, teisūs, priskirdami „Mirtis okupantams“ būrio partizanams svarbiausią vaidmenį baudžiamosioje operacijoje prieš Kaniūkų, tačiau nepagrįstai šiam ir kitiems „kaimyniniams“ būriams užkrauna atsakomybę už „nutarimą“ sunaikinti kaimą. Kaip rodo panašios akcijos, vykdytos prieš kitus kaimus, tokius „nutarimus“ priimdavo ne atskiri būriai ar jų vadai, o vadinamasis LKP(b) Trakų apskrities pagrindinis komitetas, iš esmės visos Rūdninkų girios raudonųjų partizanų vadovybė. Nutarimą vykdyti baudžiamąją Kaniūkų operaciją galėjo priimti 1944 m. sausio pradžioje įkurtas vadinamasis LKP(b) Pietų srities pagrindinis komitetas.

Nėra aišku, kokio dydžio raudonųjų partizanų pajėgos vykdė operaciją. J. Kudirka, remdamasis liudytojų atsiminimais, teigė, jog raudonųjų partizanų būta apie 300 vyrų. Vis dėlto realesnis atrodytų 253-iojo lietuvių savisaugos bataliono ir lietuvių saugumo policijos dokumentuose užfiksuotas baudžiamosios akcijos dalyvių skaičius (apie 150–200), nors ir jis gali būti šiek tiek padidintas. Ch. Lazaras, buvęs sovietinis partizanas, Kaniūkų akcijos dalyvis, savo knygoje „Destruction and Resistance“, išleistoje Niujorke 1985 m., rašė, kad akcijoje dalyvavo 120 visų būrių partizanų, ginkluotų geriausiais ginklais.

Į klausimą, kiek raudonųjų partizanų dalyvavo Kaniūkų operacijoje, remiantis sovietiniais šaltiniais sunku atsakyti. Be M. Elino ir D. Gelperno pateikto skaičiaus (jį rašė, kad į kaimą įsiveržė 20 „Mirtis okupantams“ būrio kovotojų), jokių kitų duomenų nėra. Lieka neaišku, kiek iš viso šio būrio partizanų dalyvavo akcijoje, nes, be jokios abejonės, ne visi akcijoje dalyvavę partizanai įsiveržė į kaimą, dalis jų liko kaimo prieigose, saugojo jame siautėjusius „kovos draugus“ nuo netikėtų policijos ar kitų priešų pasirodymo.

Į šį ir kitus klausimus sunku rasti atsakymą analizuojant raudonųjų partizanų asmens bylose esančius duomenis. Savo turiniu tai daugiausia individualios partizaninės veiklos charakteristikos, įvairūs 1944–1945 m. ir vėlesnių metų dokumentai pristatant apdovanoti SSRS ordiniais ir medaliais. Tačiau atsiskleidžia painus, savotiškai įdomus vaizdas bandant nuspėti, nutylėti tai, kas buvo įvykdyta Kaniūkuose; išryškėja požiūris į Kaniūkų operaciją, supratimas, jog ji buvo nusikalstama, kompromituojančio pobūdžio, dalyvavimo kurioje nenorėta prisiminti. Kaip minėta, M. Elinas ir D. Gelpernas rašo, kad operacijoje dalyvavo „Mirtis okupantams“ būrio partizanai Michailas Trušinas, partizanai iš Kauno geto L. Codikovas, D. Teperis, J. Ratneris, P. Volbė. Tačiau šių partizanų asmens bylose apie dalyvavimą puolant Kaniūkų jokių konkrečių duomenų nėra.

Kaip matyti iš M. Trušino asmens dokumentų, šis buvęs Raudonosios armijos karininkas (vyr. leitenantas), mūšių prie Maskvos dalyvis, patekęs į vokiečių nelaisvę ir iš jos pabėgęs į Rūdninkų girią, aktyviai dalyvavo daugelyje „Mirtis okupantams“ būrio operacijų (vadovavo pasaloms, vokiečių „garnizonų“ puolimams, žvalgybos, maisto produktų paruošų akcijoms), vienoje iš jų 1944 m. balandžio pabaigoje žuvo. Šio sovietinio partizano asmens bylose tik duomenų apie jo dalyvavimą Kaniūkų operacijoje. O tai prieštarauja logikai ir, svarbiausia, M. Elino ir D. Gelperno liudijimui, kad jis dalyvavo taip pat Kaniūkų operacijoje ir joje atliko vadovaujantį vaidmenį.

„Mirtis okupantams“ būrio partizano Grigorijaus Smoliakovo 1944 m. spalio 8 d. charakteristikoje (ji pasirašyta būrio vado Konstantino Rodionovo) užfiksuota, kad jis dalyvavo „nuginkluojant apsiginklavusį Kaniūkų kaimą“. Tuo tarpu pats G. Smoliakovas maždaug tuo pačiu metu rašytoje savo veiklos ataskaitoje apie dalyvavimą Kaniūkų operacijoje neužsimena.

Kito būrio partizano Michailo Rubinsono 1944–1945 m. asmens dokumentuose apie jo partizaninę veiklą abstrakčiai rašoma, kad jis dalyvavo „daugelyje operacijų“; vėlesniuose, apie 1960 m. rašytuose dokumentuose pristatant jį apdovanoti (pergalės prieš fašistinę Vokietiją jubiliejaus proga) pažymima, kad jis dalyvavo „triuškinant ginkluotą Žagarinės kaimą“, puolant Večioriškes ir kitose karinėse operacijose. Lieka neaišku, ar M. Rubinsonas dalyvavo Kaniūkų akcijoje? Teigiamai atsakyti į šį klausimą leistų M. Rubinsono 1958 m. liepos 15 d. rašytas „gyvenimo aprašymas“ ir jame nurodytos partizaninės veiklos detalės: „1943 m. gruodžio mėn. išvykau [iš Kauno geto. – R. Z.] su pirmąja mašina į partizanų būrį „Mirtis okupantams“. Čia dalyvavau kovinėse (prie Koniuchi, Žagarinės, Večioriškių, Kaltancų ir kt.) operacijose“.

Taigi iš raudonųjų partizanų archyvinių šaltinių sunku susidaryti realesnį vaizdą, kiek asmenų dalyvavo Kaniūkų naikinimo operacijoje. Be to, nereikia pamiršti, jog ne visiems partizanams pokario metais asmens bylos buvo suformuotos. Vis dėlto kai kurių partizanų, ypač „Mirtis okupantams“, taip pat „Mirtis fašizmui“, Margirio, „Perkūno“, A. Mickevičiaus ir kitų būrių partizanų asmens bylose užfiksuotas ir konkrečiai įvardytas

dalyvavimas „sutriuškinant“ ar „nuginkluojant“ Kaniūkų kaimą; iš jų matyti, kad operacijoje dalyvavo ne tik vyrai, bet ir moterys.

Kaip rašo žydų istorikas Solomonas Atamukas, „žydai, iškėlę aktyvios tautinės pasipriešinimo, diversinės ir ginkluotos partizaninės kovos su hitleriniu fašizmu vėliavą, toje kovoje galėjo dalyvauti tik tarybinio partizaninio judėjimo gretose, kito pasirinkimo nebuvo. Šimtai žydų, nepaisydami politinių pažiūrų skirtumo, narsiai kovojo toje kovoje. Svarus jų indėlis prisidėjo prie hitlerinės Vokietijos sutriuškinimo ir jie įrašė šlovingą puslapį į savo tautos istoriją“.

Tačiau buvo ir kitas žydų dalyvavimo sovietinio ginkluoto pogrindžio veikloje aspektas. Šis pogrindis Lietuvoje tarnavo SSRS politiniams interesams, veikė kaip naują sovietinę okupaciją (reokupaciją) siekianti įtvirtinti jėga, šių tikslų siekusi įvairiomis, net ir represinėmis, nusikalstamomis priemonėmis. Dalis žydų partizanų (kaip ir kitų tautybių jo dalyviai) tapo sovietinių nusikaltimų vykdymo įrankiais ir bendrininkais.

Reikia pažymėti, kad daugelis žydų dėl tautinio, politinio ir ideologinio nusistatymo, priešiškos pažiūros į komunizmą ir SSRS nebendradarbiavo su sovietiniu pogrindžiu.

Žydų dalyvavimą raudonųjų partizanų nusikalstamo pobūdžio akcijose galėjo lemti ir grynai psichologiniai motyvai. Patyrę tragišką holokausto aukų lemtį, įvairiai terorizuoti žmonės galėjo neatsispirti pagundai susidarius palankioms aplinkybėms keršyti ir žudyti; tie patys motyvai galėjo sutrukdyti blaiviai ir atsakingai vertinti padėtį, skirti tikrus priešus nuo netikrų, tariamų.

„Mirtis okupantams“ būrio partizanų – Kaniūkų kaimo operacijos dalyvių skaičius patvirtina teiginį, kad šis būrys joje atliko svarbiausią vaidmenį. Šis faktas leidžia kelti opius klausimus, susijusius su lietuvių ir žydų santykiais, taip pat klausimą, koks buvo žydų partizanų vaidmuo naikinant Kaniūkus. Ar Rūdninkų girios raudonųjų partizanų vadovybė nepasinaudojo tautine nesantaika tarp lietuvių ir žydų bei jos karčiais vaisiais, spręsdama kovos su lietuviškų kaimų savisauga ir kitus uždavinius, ar jos nekurstė? Ar daugelis žydų tapę raudonaisiais partizanais, nepuoselėjo keršto, sąskaitų suvedimo užmačių, ar neparodė iniciatyvos rengiant ir vykdant baudžiamąją operaciją prieš Kaniūkų kaimą; kokie buvo dalyvavimo joje motyvai – savanoriški ar priverstiniai, kuo paaiškinti tą faktą, kad joje dalyvavo palyginus daug žydų partizanų moterų? Apskritai, ar nebuvo lemta sumokėti lietuviškajam Kaniūkų kaimui simbolinę, didelę kraujo kainą ne tik už mėginimus pasipriešinti raudoniesiems partizanams, bet ir už lietuvių žydšaudžių kruvinus darbus bei kitas lietuvių padarytas skriaudas ir nuoskaudas žydams?

Kita vertus, į Kaniūkų kaimo tragediją galima žvelgti ir per lietuvių bei lenkų tautinės nesantaikos prizmę, turint galvoje komplikuotus šių tautų santykius nacių Vokietijos okupacijos metais, ir kalbėti apie tam tikrą vietinių lenkų gyventojų dalyvavimą Kaniūkų įvykiuose. Kaip minėta, „vietiniai lenkai“ – Kaniūkų akcijos dalyviai abstrakčiai minimi lietuvių saugumo policijos dokumentuose. Tačiau yra ir konkretesnių duomenų. J. Kudirka teigė, jog atvykę į sudegintus Kaniūkus „lietuvių atraminių būrių“ (neabejotinai 253-iojo lietuvių savisaugos bataliono) kariai norėjo atkeršyti vienam kaimui, iš kurio buvo „dalis baudėjų“, tačiau kaniūkietis V. Varonis juos atkalbėjęs to nedaryti, esą tame kaime „ne visi geri, ne visi ir blogi, o nukentės ir gerieji“.

Teiginiai apie ketinimus keršyti turi pagrindo, juos patvirtina ir archyviniai šaltiniai. Matyt, kalbama apie Didžiųjų Sėlų (lenkiškai Salki Wielki) kaimą. 253-iojo bataliono dokumentuose šis kaimas minimas Kaniūkų žudynių kontekste: jau minėtame Baltininkų atsparos punkto vado 1944 m. sausio 31 d. raporte apie Kaniūkų sunaikinimą teigiama, jog tarp kaimą „plėšusius“ banditų gyventojai pažino piliečių iš Didžiųjų Sėlų ir Visinčios.

1944 m. vasario 19 d. 253-iojo bataliono kariai vykdydami žvalgybą Didžiųjų Sėlų kaime susidūrė su partizanais, įvyko kautynės. Po jų bataliono vadas kpt. Vl. Žibas gavo žinių, kad kaime bataliono kariai iš vietinių gyventojų paėmė druskos, kailinių, nušovė ir išsivežė 4 veislines kiaules. Tokį karių elgesį bataliono vadas pavadino „banditišku“ ir įsakė nedelsiant įvykius išsiaiškinti ir jam pranešti.

Bataliono 4-osios kuopos 1-ojo būrio vadas viršila Trečiokas 1944 m. vasario 27 d. raporte kuopos vadui aiškino, kad kariai „jokių daiktų nepaėmė“. Po kautynių rastas didelis skardinis „bliūdas“ (indas), kurį banditai buvo atsivežę į pirtį, kailiniai, kuriuos nusivilko ir numetė bėgdamas banditas. Per kautynes nušautos 4 kiaulės. Viršila raporte rašė matęs vieną sužeistą civilį gyventoją, antras civilis gyventojas ar banditas apšaudomas iš šautuvų pabėgo.

Raporte aprašyti bataliono karių veiksmai panašūs į baudžiamuosius, represinius veiksmus, įvykdytus prieš Didžiųjų Sėlų kaimą galbūt keršijant už Kaniūkų žudynes.

Dar atviriau ir aiškiau apie Didžiųjų Sėlų kaimą bataliono vadui 1944 m. vasario 28 d. raporte rašė 4-osios kuopos vadas lt. n. Martynas Cieminis: esą Didžiųjų Sėlų kaimo gyventojai „su labai mažomis išimtimis“ buvo palankiai nusiteikę banditų atžvilgiu arba patys buvo aktyvūs banditai; kaime „banditams“ būdavo iškūrenamos pirtys, kepama duona, skerdžiami maistui gyvuliai, gyveno ryšininkai „su Vilnium“, „banditų“ pagrobto turto „likvidatoriai“ [realizuotojai? – R. Z.], amunicijos vežėjai ir kt. Toliau raporte yra žodžiai, leidžiantys daryti prielaidą, jog būtent Didžiųjų Sėlų kaimo kai kurie gyventojai prisidėjo prie Kaniūkų kaimo žudynių: „ar pranešė kam nors kas nors iš to kaimo“, kad to kaimo 3 gyventojai (nurodytos pavardės) dalyvavo „Koniuchy skerdynėse“? Tai esą žinomos pavardės, bet jų yra ir daugiau. Raporte teigiama, jog „du kart buvo paleisti gandai, kad Salki Wielki esą karių sudeginti“, esą „šito laukia visi, kurie yra nusistatę prieš banditus“. Dėl įvykių per žvalgybą kaimo gyventojai neturėtų „nė žodžio prasiatiti“. Kuopos vadas siūlė su Didžiųjų Sėlų kaimu pasielgti kaip su kaimais Dubrovka ir Stavnovo (matyt, tai Baltarusijos kaimai, už paramą partizanams sudeginti ar kitaip represuoti).

Vargu ar Didžiųjų Sėlų ir kitų kaimų žmonės galėjo masiškiau remti raudonuosius partizanus. Galimas daiktas, 253-iojo lietuvių savisaugos bataliono dokumentuose rašoma ir apie lenkų Armijos krajevės partizanus, susidūrimus su jais.

Galima daryti prielaidą, kad bent netiesiogiai, objektyviai lenkų partizanai savo suaktyvėjusia veikla 1944 m. žiemą, antilietuviškomis akcijomis prisidėjo prie sąlygų sudarymo raudoniesiems partizanams susidoroti su Kaniūkų kaimu.

Antai lietuvių pogrindžio laikraštyje „Nepriklausoma Lietuva“ straipsnyje „Saugumas palaužtas“ 1944 m. kovo 1 d. numeryje buvo rašoma: „Pagausėjus bolševikų ir dalinai lenkų partizanų būriams, mūsų policininkai jų buvo dažnai užpuldinėjami ir neretai išžudomi. Tik po Graužiškių įvykių [1944 m. sausio 8 d. – R. Z.], kada žuvo 19 mūsų policininkų, visi Ašmenos apskr[ities] valsčių policininkai buvo atitraukti į Ašmeną. Panašiai elgiamasi su kai kurių punktų policija Svyrių ir Eišiškių apskrityse“.

1944 m. sausio mėn. lenkų partizanai įsakė visiems Turgelių valsčiaus mokytojams lietuviams išsikraustyti iš šio valsčiaus, sausio 25 d. užpuolė Šumsko miestelį, nurengė policiją, atėmė iš jos ginklus, išvaikė pareigūnus, sausio 27 d. įteikė ultimatumą Dieveniškų policijai, visos lietuviškos įstaigos pasitraukė į Benekonis ir kt. Taigi ne visai atsitiktinai ir Kaniūkų kaimo užpuolimą lietuvių pogrindžio šaltinis, kaip minėta, priskyrė lenkų partizanams.

Duomenų apie Kaniūkų žudynių aukas archyvuose ir kituose šaltiniuose nedaug. Iš užuojautos „Naujojoje Lietuvoje“ matyti, jog su Kaniūkų savisaugininkų vadu J. Bobinu žuvo jo žmona Viktorija, sūnus Marijonas, dukra Jadvyga (kitas sūnus ir mažametė dukra liko gyvi). J. Kudirka mini žuvusius kaniūkiečius Stanislovą Bandelevičių, jo sūnus – Mečislovą ir Zigmantą (dešimties ir šešerių metų amžiaus), Laskevičienę, dvi jos suaugusias dukras (nušautos bėgančios per Šalčios upelio ledą, trečioji vienerių metų amžiaus dukra nušauta motinos glėbyje), Pilžių keturių asmenų šeimą. Iš J. Kudirkos straipsnio matyti, jog Kaniūkuose iš viso buvo 22 sodybos, 5 iš jų liko nesudegintos (taigi sudegė 17 sodybų). Cz. Malewskis pateikia tokius duomenis: iš 85 namų Kaniūkuose liko nesudeginti tik 4. Autoriaus paskelbtame nužudytų Kaniūkų kaimo žmonių sąrašė 38 pavardės (vienas žmogus (siuvėjas) iš Mikontų (Mikantonų)). Sąrašė 19 moterų, 7 vaikai (1,5–16 m. amžiaus). Kaniūkų žudynių aukas palaidoti padėjo 253-iojo bataliono Rakliškių atsparos punkto kariai.

Kaniūkų kaimas minėtas Savitarpinės pagalbos Vilniaus apskrities komiteto 1944 m. vasario 22 d. rašte Vilniaus apskrities viršininkui. Jame rašoma, jog „banditų“ siautėjimas Vilniaus apskrityje tolydžio didėja, kai kurios gyvenamosios vietovės visiškai sunaikintos, gyventojai atsидūrė „kaip stovi“: „Taip, pavyzdžiui, Jašiūnų valsčiaus Kaniūkų kaimas ištiesai buvo sudegintas ir ligi šiol to kaimo 52 gyventojams išmokėta po maksimalinę pašalpą – 500 RM kiekvienam. Dar liko išmokėti apie 10 gyventojų“. (Matyt, turėta galvoje žuvę ir sužeisti kaniūkiečiai.)

Kokį poveikį kaimų ginkluotai savisaugai ir jos veiklai turėjo Kaniūkų kaimo tragedija? Ar iš tikrųjų, kaip rašė G. Zimas, Rūdninkų girios rytiniame pakraštyje „savisaugą kaip ranka nuėmė“? Be abejo, Kaniūkų žudynės turėjo stiprų savisaugos struktūras griaunantį ir demoralizuojantį poveikį. Tačiau kai kurie faktai ir įvykiai leidžia teigti, kad tokios priemonės turėjo ir priešingą efektą. Po Kaniūkų kaimo sunaikinimo galėjo atsirasti papildomų motyvų ginkluotis dar neapsiginklavusiems kaimams, priešintis, nepasiduoti. Vokiečių okupacinio režimo lietuviškosios savivaldos administracijos pareigūnai, policija, pavieniai ryžtingesni ir veiklesni asmenys galėjo kelti reikalavimą stiprinti kaimų savisaugą. Įdomu pažymėti, kad apie tokias tendencijas rašė ir G. Zimas. Jis 1944 m. kovo 3 d. laiške A. Sniečkui minėjo, kad „savisauga kaime tačiau nesiliauja“, ji vykdoma „visai kitokiu būdu“, esą „smurtu ir prievarta“. Pakanka apskričių viršininkams ar policijai surasti

„kur nors kaime“ vieną kitą žmogų, kuris turi tam tikrą nuodėmių prieš mus, „šaudė į [1941 m. bėgančią iš Lietuvos. – R. Z.] Raudonąją armiją, žudė [partinius ir tarybinius] aktyvistus“, ir šie, anot G. Zimano, „chuliganai“ verčia gyventojus imti ginklus. Tai esą pavyksta ne visur, bet atsiranda kaimų, kur „tokių elementų yra daugiau“. Tie kaimai esą sudaro savo ginkluotą jėgą ir priverčia ginkluotis „gretimus kaimus“.

Yra duomenų, kad net sudeginto Kaniūkų kaimo vyrai nesudėjo ginklų ir toliau bandė priešintis sovietiniams partizanams. M. Afoninas 1944 m. gegužės 19 d. radiogramoje A. Sniečkui pranešė apie gegužės 17 d. Jašiūnų valsčiaus Kaniūkų kaime nuginkluotus „žandarus“: jie nesipriešindami atidavę ginklus – 15 šautuvų, 3 SVT (automatinius šautuvus), 1 kulkosvaidį. Kas buvo tie „žandarai“, nėra aišku, tačiau iš radiogramos teksto galima spėti, jog tai vietos gyventojai, savisaugininkai: vienas iš jų parašęs atgailos raštelį, kuriame prašęs jam atleisti: jis apsiginklavo prievarta, bet į partizanus nešaudė, vieną šautuvą jau buvo atidavęs, dabar atiduodąs ir kitą.

Matyt, bent iš dalies su Kaniūkų kaimo sunaikinimu galima sieti vokiečių atsakomųjų baudžiamųjų priemonių bei veiksmų prieš sovietinius partizanus ir jų bazes Rūdninkų girioje pradžią. 1944 m. vasario 4 ar 5 d. sovietiniai partizanai pirmą kartą virš savo galvų pajuto stiprią artilerijos ugnį: iš šarvuoto traukinio buvo apšaudytos jų bazės prie Inkleriškių kaimo. Artilerijos sviediniui pataikius į „Išlaisvintojo“ būrio žeminę, žuvo šio būrio partizanas Šilelis (Juozas Blaževičius). Stipri ir gana taikli artilerijos ugnis sukėlė paniką tarp sovietinių partizanų: partizanas Ivanas Neteckis kelis kartus bandė bėgti iš bazės ir vadovybės įsakymu buvo sušaudytas.

Po Kaniūkų kaimo sunaikinimo raudoniesiems partizanams ir jų bazėms Rūdninkų girioje, matyt, iš tikrųjų iškilo grėsmė, vokiečiai „pradėjo telkti jėgas baudžiamajai girios valymo akcijai“. M. Afoninas apie „garnizonų“ stiprinimą Lentvaryje, Trakuose, Rūdiškėse, Valkininkuose informavo A. Sniečką, prašydamas pagalbos šaudmenimis, tolu, ginklais. G. Zimanas 1944 m. vasario pradžioje pranešė apie „lenkų nacionalistų“ suaktyvėjimą, jų pradėtas sovietinių „aktyvistų“ žudynes (esą vien Rudaminos valsčiuje per trumpą laiką jie nužudė 14 žmonių), vasario pabaigoje – apie priešų jėgų telkimą kai kuriuose aplinkiniuose „garnizonuose“, pasiekusį grėsmingą pobūdį. Kai kurie raudonųjų partizanų būriai išėjo iš savo bazių, jie padėčiai blogėjant buvo pasirengę netgi palikti Rūdninkų girią ir pasitraukti pas Motiejų Šumauską į Naručio miškus, nes, G. Zimano žodžiais, į pietus ir į rytus pasitraukti nėra kur – ten baltieji lenkai. Įdomu pažymėti, kad galimybės gelbėjantis brautis gilyn į Lietuvą net nenumatyta. Tik 1944 m. kovo 3 d. radiograma G. Zimanas A. Sniečkui pranešė, kad „padėtis normalizuojasi“, būriai grįžta į bazes.

Kaniūkų kaimo žmonių žudynės yra didžiausias raudonųjų partizanų įvykdytas nusikaltimas Lietuvoje nacių Vokietijos okupacijos metais. Jį galima lyginti tik su Bakaloriškių kaimo sunaikinimu (šiam kaime sudegintas 71 gyvenamasis namas, apie 300 ūkinių pastatų. Sovietinių šaltinių duomenimis, nužudyta 17 žmonių, sudegintos 38 sodybos). Iš vokiečių baudėjų sudegintų kaimų Kaniūkų tragedija prilygsta Pirčiupių kaimo sudeginimui: Pirčiupiuose 1944 m. birželio 3 d. žuvo 119 žmonių, sudegintos 27 sodybos. Degindami kitus Lietuvos kaimus nacių baudėjai nesielgė taip žiauriai kaip Pirčiupiuose, žmonės nebuvo žudomi, o išvežami darbams, panaudojami „tikslingam darbui“, nepaliekami be duonos kąsnio, jiems buvo leidžiama pasiimti būtiniausius daiktus ir maisto atsargų.

Panašios buvo Kaniūkų ir Pirčiupių kaimų tragedijas lėmusios bendrosios priežastys ir jų sunaikinimo motyvai. Neturėdami pakankamai jėgų kovoti su „banditizmu“, nacistiniai okupantai griebdavosi žiaurių keršto akcijų, jomis siekė įbauginti gyventojus ir užkirsti kelią antivokiškam pasipriešinimui. Iš esmės tokių pat tikslų siekė raudonieji partizanai. Nepajėgdami kontroliuoti padėties, kovoti su ginkluota kaimų savisauga, jie griebėsi žiaurios baudžiamosios akcijos, nusikalstamomis priemonėmis siekė įgyvendinti savo politinius tikslus.

Puldami Kaniūkų kaimą raudonieji partizanai, matyt, turėjo tikslą tik žudyti ir deginti; jokių kitų tikslų, matyt, neturėta, nėra duomenų apie paimtus trofėjus, ginklus ir kt. To, kas atsitiko Kaniūkuose (aukų ir nuostolių), siekta sąmoningai. Tai matyti iš raudonųjų partizanų išplėtotos propagandinės kampanijos.

Sovietiniai partizanai A. Barauskas, J. Olekas, Vincas Pletkus savo atsiminimuose-ataskaitoje rašė, jog nuginkluojant „tokios rūšies priešą, kaip kaimų savisaugą“ nebuvo siekiama fizinio susidorojimo su savisaugininkais, nes tarp jų buvo daug suklaidintų žmonių, kurie esą ne iš idėjos paėmė ginklą kovai su partizanais. Esą pagrindinis tikslas buvo nuginkluoti ir padaryti kaimų vyrus neutralius arba nors mažiau pavojingus partizanams ir „pažangiems“ vietos gyventojams. Tokių operacijų vykdymas esą buvęs labai sudėtingas ir sunkus, reikėjo daug pastangų, turėti „nežmonišką kantrybę“, kad rizikuojant savimi būtų

išgelbėta ginkluoto priešų gyvybė. Kur tik buvo nors minimalios galimybės, „visur pasiaukojančio humanizmo principą išlaikėme“.

Deja, kalbėti apie raudonųjų partizanų „humanizmą“ Kaniūkų kaimo žmonių atžvilgiu negalima.